

В.В.Станіславський (Київ)
Постачання та фінансування запорозького війська
в кінці XVII ст.

Кінець XVII ст. був періодом активної боротьби Запорозької Січі з Кримським ханством. У цей час низове військо, разом з українськими гетьманськими та російськими полками, брало участь у Кримських і Азовсько-Дніпровських походах, проводило самостійні бойові операції проти ворога. Слід відзначити, що уряд Російської держави та Гетьманщини надавали великого значення військовій силі запорозького козацтва і, за даними документів, періодично відправляли на Січ засоби та кошти, необхідні для ведення війни.

Оскільки запорожці під час спільних російсько-українських бойових дій проти Криму найчастіше використовувались у “главних” походах, Москва і Батурин турбувались насамперед про забезпечення їх човнами. Перша відома нам звістка про такі заходи гетьманського уряду, відноситься до весни 1690

р. (за іншими даними – 1691 р.), коли за розпорядженням І.Мазепи на Запорожжя було відправлено 4 вози заліза та 10 діжок смоли для ремонту плавальних засобів[1]. В травні того ж 1690 р., відповідно до клопотання запорожців і гетьмана, царі вирішили надати козакам 20 човнів, які знаходились у Новобогородицькому містечку, і послали належний наказ воєводі Венедикту Змєєву[2]. Проте, коли посланці кошового отамана оглянули ці судна, то виявилось, що жодне не годиться для плавання. Це стало серйозною перешкодою для вирішення проблеми, і нам невідомо, чим закінчилась справа, хоча вже в квітні 1691 р. запорожці написали Мазепі листа з подякою за те, що він прислухався до їх прохання і наказав прислати човни[3]. В січні 1692 р. козаки знову вимагали у гетьмана надання їм нових плавальних засобів, замість тих, що повинні були надійти з Самари, але виявилися гнилими.

З початку 1696 р. розгорнулась активна підготовка об'єднаних українсько-російських військових сил до другого походу на Азов. Мазепа, як один з командуючих об'єднаною армією, планував залучити до бойової операції 2 тис. запорожців. Він хотів використати їх у “плавному” поході, однак для цього потрібна була значна кількість човнів, якої на той час козаки не мали. Тому вони не могли виконати розпорядження гетьмана про негайний початок військових дій і звернулись до нього з проханням про відправку до них заліза, смоли, канатів та інших необхідних матеріалів для виготовлення 40 великих човнів[3]. Проте Мазепа нічого не послав на Січ. Він відреагував на звернення низового війська тільки після того, як частина запорожців вирушила у похід на своїх суднах. У розпорядження Січі на цей раз гетьман надав 1 тис. рублів царського жалування і хлібні запаси з Переволочної[5]. Нам невідомо, як були використані ці кошти. У всякому разі, вже в вересні у зверненнях до Москви та Батурина запорожці знову клопотались про присилку до них 40 морських човнів і необхідних матеріалів[6]. На цей раз

справа вирішилась швидко, і в листопаді царське жалування було виділено на майстрів по спорудженню суден: Василя Богуша та його товаришів, які поїхали виконувати свою роботу в Брянськ[7]. В той же час з Брянська до Січі було відправлено якорі, смолу, залізо, канати тощо.

В травні наступного 1697 р., чекаючи указу про виступ у новий морський похід, козаки переконували Мазепу в необхідності виділення їм човнів з усім потрібним оснащенням та річних припасів. Ця вимога запорожців дійшла до Москви, і на неї належним чином відреагував Петро I. У поданій йому доповідній записці було відмічено, що коли козаки без надання їм суден та жалування не будуть на Чорному морі воювати з ворогом, то всі їх прохання мають бути задоволені[8]. Ця резолюція Петра I була виконана. Про це свідчить довідка про витрати царської казни за 1697 р., в якій зазначено, що запорожцям до раніше відправлених матеріалів на спорудження 40 човнів послано 40 якорів, 8 тис. аршин тканини на вітрила, 80 бочок смоли, залізо, канати та інші необхідні матеріали[9].

У черговий наступ на ворога, запланований на 1698 р., частині низового війська знову потрібно було вирушити на човнах. Російський цар, зокрема, настоював на тому, щоб у морський похід було відправлено якомога більше козаків. На Запорожжі ж у цей час з минулого року залишалось 50 великих суден та 80 менших. Причому, половина човнів попсуvalась через використання їх козаками у своїх господарських потребах: перевозці дров, трави та ін. В зв'язку з цим потрібно було поповнити запорозьку флотилію, що гетьман рекомендував зробити за рахунок використання матеріалів, які у 1697 р. були прислані на Кодак. Запорожці не відмовились від цієї пропозиції, але виникло питання щодо доставки до них човнових підошв з Кодаку. За ними козаки відправили частину свого товариства на кодацький острів. Разом з тим, запорожці висловлювали готовність негайно почати підготовку до походу, тим більше, що вони вже

отримали якорі, вітрила, залізо і смолу[10].

По допомогу до Москви і Батурина козаки зверталися також в тих випадках, коли було потрібно з присланого дерева зробити човни. Це пояснювалось тим, що майстрам, які працювали над виготовленням суден, необхідно було окремо платити. Так, в 1699 р. запорожці просили прислати 400 рублів тим майстрам, що минулого року споруджували човни[11].

Іноді фахівці з цієї справи спеціально присилались на Січ. Саме про необхідність відправити до запорожців майстра Василя Скобеніцина писав князь Василь Голіцин дяку Федору Шакловитому під час підготовки до другого Кримського походу[12]. А в листопаді 1696 р. для виготовлення човнів Петро I послав на Запорожжя Івана Протопопова[13].

Не менш важливим завданням для низового війська було утримання в належній бойовій готовності своєї артилерії. Це досягалось, з одного боку, за рахунок заміни пошкоджених гармат новими, які надавались козакам за розпорядженнями гетьманського та царського урядів, а з другого – завдяки поповненню кількості артилерії в результаті вдало проведених бойових операцій.

Нам відомо кілька випадків, коли пошкоджені гармати замінювалися на нові. Так, в жовтні 1687 р., на прохання низового війська царі дозволили взяти з кодацького острова на Січ 2 гармати, замість тих, що вийшли з ладу. Проте вирішення цієї справи затягнулось аж до літа 1688 р., бо на Кодаку запорожці не одразу дозволили забрати нові гармати[14]. Спеціальний царський указ знадобився для воєводи Григорія Косагова[15]. І лише в червні 1688 р. Мазепа зміг відправити царям, князю Василю Голічину та воєводі Леонтію Неплюєву повідомлення про те, що, згідно з даними довіреного гетьманського козака Романа Проценка, кошовий отаман з загоном запорожців був на Кодаку і здійснив заплановану заміну гармат[16]. Знову з подібними клопотаннями низове військо зверталось до Мазепи в 1692 р., коли просило прислати на Січ 4 гармати в обмін на 4

пошкоджених[17], та в червні 1693 р., коли, за донесенням гетьманського посланця Сидора Горбаченка, запорожці висловлювали бажання отримати царський прапор і кілька гармат[18].

Подекуди у козаків виникала потреба у гарматних колесах, які використовувались для транспортування артилерії під час піших походів. Саме це питання вирішувалось на початку березня 1693 р., коли Мазепа радив царям не поспішати з відправкою виготовлених на їх прохання 6 пар коліс. Свою позицію гетьман обґруntовував тим, що козаки поки нікуди не збираються вирушати, а тому видати їм колеса можна взимку[19]. З клопотанням про виділення коліс до здобутих гармат, низове військо зверталось до Мазепи і в березні 1696 р.[20].

Іноді запорожцям вдавалося збагатити свій арсенал за рахунок захопленої у ворога зброї. Так, в 1694 р. козаки заволоділи 8 мідними гарматами, взятыми у вежі біля Перекону; до весни 1696 р. відноситься повідомлення про те, що вони у пошуках здобичі постійно “риються” в Кизикермені і вже знайшли і відправили на Січ 44 гармати[21]. А восени цього ж року запорожці і донські козаки під час спільногого походу на Крим захопили 7 гармат. 3 з них 3 було привезено на Запорожжя[22].

У документах нерідко трапляються згадки про доставку до низового війська боєприпасів. Так, в вересні 1690 р. стольник Афанасій Чубаров привіз запорожцям царське жалування, в тому числі порох і свинець[23]. В червні 1695 р., після отримання звістки про новий похід українсько-російських військових сил на Кримське ханство, козаки просили гетьмана прислати їм сукно і гроші для одягу та боєприпаси[24]. А в 1698 р. спеціально для тих запорожців, що несли службу на Тавані, поверх звичайної річної платні було відправлено по 50 пудів пороху на рушниці і гармати та 30 пудів свинцю[25]. В жовтні наступного, 1699 р., Мазепою було пропущене ціле козацьке посольство чисельністю у 80

осіб, яке їхало до Москви з проханням про збільшення поставок боєприпасів. Це обумовлювалось тим, що після взяття Кизикермена і Тавані на Січі значно зросла кількість гармат[26].

Розгортання широкої наступальної боротьби проти турок і татар у кінці XVII ст., крім ряду інших витрат, вимагало збільшення асигнувань на сторожу. Утримання її було необхідне насамперед для надійної охорони кордонів Запорожжя від ворожих нападів. За даними джерел, кошти на сторожу виділялись гетьманським урядом. Так, за березень, квітень і лютий 1688 р. ми маємо відомості про звертання запорожців до Мазепи з клопотанням про відправку до них кількох тисяч рублів для виплати сторожовим козакам[27]. Спеціальні гроші на утримання сторожі були послані Мазепою до низового війська в 1693 р., а в квітні 1694 р. гетьман писав царям, що запорожці дорікають йому і генеральному писарю Василю Кочубею за те, що їм не дано обіцянних 500 золотих, які мали бути витрачені на охорону запорозьких кордонів. Сам Мазепа пояснював затримку з виплатою тим, що після розриву перемир'я козаків з татарами дороги на Запорожжі стали небезпечні, і обіцяв прислати гроші разом з запорозькими посланцями, які невдовзі мали повернутись з Москви[28]. В березні 1695 р. козаки знову звернулись до Батурина з клопотанням про фінансову підтримку. Своє прохання запорожці пояснювали тим, що в минулому році, перебуваючи у стані війни з Кримом, мусили утримувати сторожу, на що по своїй бідності витратили 10 єфимків з церковних грошей[29].

Наведені фактичні дані дозволяють зробити висновок, що уряди Гетьманщини та Російської держави прикладали значні зусилля для підтримання боєздатності запорозького війська, якому відводилась важлива роль у спільній боротьбі українців і росіян проти татар та турків в кінці XVII ст. Допомога Січі виражалась у наданні козакам необхідних засобів для ведення війни, насамперед човнів, гармат, боєприпасів та виділенні

їм коштів на озброєння і охорону кордонів. Ця підтримка запорожців Батурином та Москвою, з однієї сторони, сприяла активній участі низового війська у боротьбі з ворогом, а з другої, свідчила про матеріальну залежність Січі від Російської держави і Гетьманщини.

1. ЦДАДА Росії. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.209. – Арк.184; Зварницкий Д.И. Источники для истории запорожских козаков. – Владимир, 1903. – Т.1. – С.307.
2. ЦДАДА Росії. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.209. – Арк.32.
3. Там же. – Оп.1, 1691. – Спр.5. – Арк.70.
4. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К., 1991. – Т.3. – С.174 – 175.
5. Там же. – С.177; Зварницький Д.И. Источники... – Т.2. – С.1232; ЦДАДА Росії. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.84. – Арк.133 – 134, 215 – 216.
6. Зварницкий Д.И. Источники... – Т.1. – С.603.
7. Там же. – С.637; ЦДАДА Росії. – Ф.124. – Оп.1, 1696. – Спр.47 – 36. - Арк.199.
8. Зварницкий Д.И. Источники... – Т.1. – Т.2. – С.1361 – 1262.
9. Там же. – Т.1. – С.806.
10. Зварницкий Д.И. Источники... – Т.1. – С.772 – 773.
11. Яворницький Д.І. Історія... – Т.3. – С.210.
12. Устрялов Н. История царствования Петра Великаго. – СПб., 1858. – Т.1. – С.347.
13. Голиков И.И. Деяния Петра Великого, мудрого преобразителя России, собранныя из достоверных источников, расположенные по годам. – М., 1837. – Т.1. – С.296.
14. ЦДАДА Росії. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.193. – Арк.21.
15. Там же. – Арк.26 – 27.
16. ЦНБ НАН України. ІР. – Ф.2. – Спр.13518 – 13635. – Арк.311 – 314; 320; Яворницький Д.І. Історія... – Т.3. – С.45.

17. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII-початку XVIII ст. – К. 1959. – С.477.
18. ЦДАДА Росії. – Ф.124. – Оп.1, 1693. – Спр.43. – Арк.27
19. Зварницький Д.И. Источники... – Т.1. – С.486– 487.
20. Там же. – Т.2. – С.1250.
21. Зварницький Д.И. Источники... – Т.2. – С.1248.
22. ЦДАДА Росії. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.224. –Арк.6.
23. Зварницький Д.И. Источники... – Т.1. – С.262.
24. Там же. – С.589.
25. Там же. – С.806.
26. Там же. – С.840.
27. Там же. – С.109 – 110.
28. ЦДАДА Росії. – Ф.123. – Оп.1, 1691. – Спр.3. – Арк.229 – 230.
29. Там же. – Ф.124. – Оп.1, 1695. – Спр.16. –Арк.7 – 8.